

Inhoud

Woord van dank 9

Inleiding. Een inspirerende ontmoeting – Dr. N. Witkamp 11

1 De Schrift lezen en uitleggen in de Vroege Kerk

- 1 Schrift én traditie? Over de relatie tussen de geschreven en ongeschreven apostolische overlevering – Dr. N. Witkamp 27
- 2 ‘Úw kinderen tegen de rots!’ De vroegchristelijke receptie van Psalm 137:9 – Prof. dr. A. van de Beek 42
- 3 Hoe lazen christenen van de eerste eeuwen het boek Micha? – Prof. dr. R. Roukema 62
- 4 Voor een breed publiek. Chrysostomus’ concept van een rechtvaardige in zijn preken over Jozef – Prof. dr. M.A. van Willigen ... 78

2 Christus’ werk gedenken in de Vroege Kerk

- 5 Het ontstaan van de christelijke feesten – Dr. H. van Loon ... 93
- 6 Wie zongen de Oden van Salomo? Gnosticisme of christelijke hoofdstroom? – Prof. dr. G. Vleugels 108
- 7 De trinitarische doopformule in Mattheüs 28:19. Oorspronkelijk of latere toevoeging? – Dr. N. Witkamp 123

3 Christus navolgen in de Vroege Kerk

8	‘Zorg ervoor dat mensen zichzelf kunnen helpen.’ Ambrosius van Milaan over christelijke barmhartigheid – Dr. P.J. van Egmond	139
9	Radicale navolging. De woestijnvader Antonius – Prof. dr. G.J.M. Bartelink	155
10	Een biddende belijder. Augustinus als confessor orans – Prof. dr. M.A. van Willigen	169
11	Het betwijfeld christelijk geloof – Prof. dr. B.A. Zuiddam	187
	Epiloog – Prof. dr. M.A. van Willigen	204
	Appendix. Waar vinden we teksten van de kerkvaders?	217
	Personalia	219
	Bronvermelding illustraties	222

1

De Schrift lezen en uitleggen in de Vroege Kerk

1

Schrift én traditie?

Over de relatie tussen de geschreven en ongeschreven apostolische overlevering

Dr. N. Witkamp

| Inleiding

Voor protestanten is de vraag naar de relatie tussen Schrift en traditie altijd een spannend onderwerp. Is de traditie geen mensenwerk en de Schrift het onfeilbare Woord van God? Hebben de hervormers zich met het *sola Scriptura* niet terecht afgezet tegen elk menselijk bedenk-sel dat naast of zelfs boven de Bijbel is komen te staan? Maar hebben de rooms-katholieken ook niet een beetje gelijk dat een isolatie van de Schrift van Kerk en traditie leidt tot een wildgroei aan kerken en leringen, omdat eenieder zijn eigen uitlegger is?

In dit artikel gaan we terug in de tijd. Na een eerste oriëntatie bij Augustinus begeven we ons naar het tijdvak van de apostelen. Vragen waarop we een antwoord hopen te vinden zijn: Wat was de norm toen er nog helemaal geen Nieuwe Testament was geschreven? En: Hoe functioneerden de later geschreven nieuwtestamentische geschriften daarbinnen? Zodra we hier grond onder de voeten voelen, trekken we

verder naar de postapostolische periode. Wat was ‘canon’ voor de christenen in dit tijdvak? Bestond er wel zoiets als een spanningsveld tussen Schrift en overlevering? En zo niet, hoe grepen die twee dan in elkaar? Met Tertullianus als gids, zal betoogd worden dat de Vroege Kerk ons loodst naar een gebalanceerde(re) kijk op de relatie Schrift – traditie. Een aan de bron herijkte visie leidt tot een eerherstel van de apostolische traditie en de kerkelijke gemeenschap, ook (of juist!) in evangelische kringen.



De thermen van Antoninus Pius (86–161 n.Chr.) in Carthago waren al gebouwd toen Tertullianus werd geboren (ca. 160 n.Chr.). Antoninus Pius gedroeg zich als heidense keizer zeer gematigd ten opzichte van de christenen. De christenfilosoof Justinus richtte aan hem zijn apologie van het christelijke geloof.

| De canon en de traditie

Om maar met de deur in huis te vallen: hoe weten we zeker dat de canon van het Nieuwe Testament bestaat uit de ons bekende 27 boeken? De consensus in het canononderzoek is dat de weg tot de tot-

standkoming van een vastomlijnde canon van het Nieuwe Testament van 27 boeken, niet meer en niet minder, een lang en moeizaam proces is geweest dat vele eeuwen in beslag heeft genomen. Zoals bekend, is Athanasius de eerste die getuigt van het ons bekende Nieuwe Testament, en wel in zijn 39e paasbrief uit het jaar 367. Dit wil niet zeggen dat die boeken toen pas tot gezaghebbend zijn ‘verklaard’. Wie de vroege kerkvaders leest, komt tot de bevinding dat het gros van de nieuwtestamentische boeken – de vier evangeliën, Handelingen, de brieven van Paulus en 1 Johannes – op zijn laatst tegen het einde van de tweede eeuw in brede kring als gezaghebbend werd erkend. Maar over andere boeken kwam pas later eenstemmigheid. Wanneer Augustinus in het begin van de vijfde eeuw de omvang van de canon wil bepalen, kan hij niet anders dan een beroep doen op de traditie:

Wat de canonieke boeken betreft, moet hij [degene die de Schriften wil onderzoeken] het gezag volgen van de meerderheid der katholieke¹ kerken, waaronder allicht degene die een woonplaats aan apostelen boden en brieven van apostelen mochten ontvangen. Hij moet dus dit principe vasthouden betreffende de canonieke boeken, dat hij de door alle katholieke kerken geaccepteerde stelt boven die welke sommige niet accepteren. In het laatste geval moet hij de door een meerderheid van kerken en door kerken van groter gezag geaccepteerde boeken stellen boven de boeken die een minderheid of kerken van geringer gezag in ere houden (...) [Hierna volgt een opsomming van de bijbelse canon, inclusief enkele oudtestamentische apocriefen.]²

-
- 1 ‘Katholiek’ (Gr. καθολικός) = ‘algemeen’, ‘universeel’, ook wel ‘orthodox’. De ‘katholieke’ Kerk is de ene algemene Kerk waarin de apostolische leer wordt verkondigd (zie de belijdenis van Nicea-Constantinopel en het Apostolicum!). De ‘katholieken’ zijn degenen die van deze Kerk deel uitmaken. In deze betekenis wordt ‘katholiek’, ‘katholieken’, ‘catholic’ in dit artikel steeds gebruikt en moet strikt worden onderscheiden van ‘rooms-katholiek’.
 - 2 De *Doctrina Christiana* (Over de christelijke leer) 2.8.12–13. Tekst: William M. Green (ed.), *De doctrina christiana. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 80 (Vienna: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1963), 39–41; Ned. vert.: Jan den Boeft en Ineke Sluiter, *Wat betekent de Bijbel?* (Amsterdam/Leuven: Ambo/Kritak, 1999), 76–78.

Zekerheid over de omvang van de canon kan niet worden verkregen los van de kerkelijke traditie, het getuigenis van de gemeente van Christus. Het is daarbij zinvol te bedenken dat voor ons geijkte begrippen als ‘canon’ en ‘gecanoniseerde boeken’ pas vanaf de vierde eeuw worden toegepast op de bijbelboeken.²⁶ Ook hieruit mag niet de al te haastige conclusie getrokken worden dat deze boeken voor die tijd ‘dus’ geen gezag hadden. Wél dat Schriftgezag is ingebed in het grotere geheel van gemeenschap en traditie. Dit is geen latere ontwikkeling, maar heeft z’n oorsprong in de vroegste Kerk.



Codex Alexandrinus (vijfde eeuw n.Chr.), Romeinen 1:1–27. Codex Alexandrinus is een complete Bijbel met daarin onder meer alle 27 boeken van het Nieuwe Testament.

| Apostolische traditie: (on)geschreven

De jonge kerk leefde bij het gezag van de leer van de apostelen (Hand. 2:42), de ooggetuigen van de aardse bediening van Christus (Hand. 1:21–22). Het Oude Testament werd gelezen en uitgelegd door deze apostolische bril, oftewel het evangelie van Jezus Christus. Deze leer werd aanvankelijk mondeling overgeleverd.

Pas na twee decennia ontstaan de eerste apostolische geschriften: de brieven van Paulus. Deze pennenvruchten ontstonden binnen het grotere geheel van de apostolische overlevering. In principe gaat het om gelegenheidsgeschriften die werden ingezet ter ondersteuning van – en daarmee ook waren ingebed in – de bediening van de apostel. Paulus' brieven zijn geen geïsoleerde revelaties of bewuste aanvullingen van de Schrift (= Oude Testament).³ Pas wanneer hij niet aanwezig kan zijn, er haast geboden is, of om zijn komst aan te kondigen, gaat hij over tot schrijven (2 Kor. 2:3; 13:10; 1 Tim. 4:13). Om begrijpelijke redenen gaat de persoonlijke aanwezigheid van de apostel altijd boven een brief. Het is veelzeggend dat Paulus drie jaar in Efeze heeft gediend, maar dat we slechts één korte brief hebben die aan deze gemeente is gericht.

Het schrijven mag dan niet tot de kern van Paulus' bediening behoord hebben, wat op schrift stond had evenveel gezag als mondeling onderwijs, zoals duidelijk blijkt uit 2 Thessalonicenzen 2:15:

Wees standvastig, broeders en zusters, en blijf bij de traditie waarin u door ons onderwezen bent, in woord of geschrift. (NBV)

De ene gezaghebbende apostolische traditie kent dus twee hoedanigheden: ongeschreven en geschreven.

3 Aanvankelijk was de term 'Schrift', 'Schriften' gereserveerd voor het Oude Testament (bijv. 2 Tim. 3:16, HSV). Pas tegen het einde van de tweede eeuw wordt 'Schrift' ook gebruikt voor de apostolische geschriften (bijv. door Clemens van Alexandrië en Ireneüs; zie uitvoerig Bruce M. Metzger, *The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance*. Oxford: Oxford University Press, 1987).

Ook de later geschreven evangeliën hadden oorspronkelijk een ondersteunende functie. Dit kan mooi worden geïllustreerd aan de hand van de proloog van Lukas (1:1-4):

Nadat reeds velen zich tot taak hebben gesteld om een verslag te schrijven over de gebeurtenissen die zich in ons midden hebben voltrokken, en die ons zijn overgeleverd door degenen die vanaf het begin ooggetuigen zijn geweest en dienaren van het Woord zijn geworden, leek het ook mij goed om alles van de aanvang af nauwkeurig na te gaan en deze gebeurtenissen in ordelijke vorm voor u, hooggeachte Theofilus, op schrift te stellen, om u te overtuigen van de betrouwbaarheid van de zaken waarin u onderricht bent. (NBV)

In dit relaas zijn vier stappen te onderscheiden. (1) Er hebben zich gebeurtenissen voltrokken: de heilshistorie omtrent de Messias; (2) het verslag van deze gebeurtenissen is overgeleverd door ooggetuigen en dienaren van het Woord; (3) Theofilus is onderwezen in deze overlevering; (4) Lukas schrijft zijn boek om Theofilus extra te overtuigen van de betrouwbaarheid van deze overlevering. Ook het evangelie van Lukas is dus geschreven ter ondersteuning van de mondelinge overlevering en wel binnen het geheel van de apostolische traditie. Anders uitgedrukt: zowel de brieven van Paulus als Lukas – en we mogen dit gerust uitbreiden tot alle nieuwtestamentische geschriften – zijn niet meer en niet minder dan ‘geschreven apostolische traditie’. In dit opzicht was er oorspronkelijk geen principieel, maar hooguit een functioneel verschil tussen ‘woord of geschrift’. In beide gevallen ging het om dezelfde gezaghebbende boodschap (principieel gelijk). Maar afhankelijk van de situatie werd gebruik gemaakt van woord, van geschrift, of – elkaar aanvullend – van beide (functioneel verschillend).



Papyrus 75, derde eeuw n.Chr. Het handschrift bevatte oorspronkelijk heel het Lukas- en Johannesevangelie. Hier afgebeeld het einde van Lukas en het begin van Johannes, met daartussen duidelijk zichtbaar het onderschrift, 'Het evangelie volgens Lukas'.

Na de apostelen

Het is belangrijk te benadrukken dat de apostelen niet in de eerste plaats een geschreven canon hebben overgeleverd, maar het evangelie van Jezus Christus in al zijn diversiteit, geschreven en ongeschreven. Deze overlevering, in het bijzonder het apostolisch onderwijs, was

norm. Dit vinden we weerspiegeld in de postapostolische geschriften van de late eerste en de tweede eeuw. Zo staat opgetekend in 1 Clemens, een herderlijk schrijven van de gemeente te Rome aan die van Korinthe (96 n.Chr.):

*Laten we daarom de zinloze en ijdele gedachten laten varen en komen tot de roemrijke en eerbiedwaardige regel van onze overlevering.*⁴

‘Regel’ is hier een vertaling van het Griekse *kanōn* (regel, norm), waarvan ons woord ‘canon’ is afgeleid. Hier wordt geen beroep gedaan op een ‘canon van boeken’, maar is het de apostolische overlevering als zodanig die normerend, canoniserend, is. Dit impliceert niet dat de apostolische geschriften geen gezag hadden – dat hadden ze zeker – maar wél dat het apostolisch gezag (nog) niet volledig samenviel met het Schriftgezag. Een mondeling overgeleverd woord van de Heer of een apostel had evenveel gezag als hetgeen op schrift stond.

In de eerste helft van de tweede eeuw bespeuren we zelfs nog een (begrijpelijke) voorkeur voor de levende mondelinge overlevering. Dit kan mooi geïllustreerd worden aan de hand van een uitspraak van een zekere Papias, bisschop van Hiërapolis (Klein-Azië) in het begin van de tweede eeuw. Deze Papias schreef een vijfdelig werk, *Uitleg van de uitspraken van de Heer*. Vermoedelijk ging dit boekwerk over enkele canonieke evangeliën. Dit werk is helaas verloren gegaan, maar onder meer bij Eusebius vinden we een enkel citaat hieruit. Een van die citaten luidt:

*Als ik iemand ontmoette die ooit volgeling van de oudsten was geweest, vroeg ik steeds naar de uitspraken van die oudsten. Wat Andreas, Petrus of Filippus hadden gezegd, of Thomas, Jakobus, Johannes, Matthëus, of een andere discipel van de Heere. Of ook wat de woorden geweest waren van Aristion, of van Johannes, de ouderling, ook van de discipelen van de Heere; want het was mijn mening, dat ik veel meer profijt zou hebben van wat de levende en blijvende stem zegt dan van wat in de boeken staat.*⁵

We moeten bedenken dat Papias dit zegt in de context van het onderzoek dat hij doet ten behoeve van het schrijven van een boek over de evangeliën. Hij zegt niet dat de boeken, de apostolische geschriften, niet belangrijk zijn (hij schrijft er zelfs een boek over!), maar spreekt wel zijn voorkeur uit voor de nog levende mondelinge traditie.

Alhoewel de geschreven en mondelinge traditie in dit tijdvak nog samen optrekken, komt hier gedurende het verloop van de tweede eeuw langzaam verandering in. Via een natuurlijk proces verschuift het accent langzaam maar zeker naar de schriftelijke overlevering. Mondelinge tradities zijn immers kwetsbaar en papier is geduldig. Jacob van Bruggen vat dit proces mooi samen:

Nu wij vele eeuwen later leven, zijn de nieuwtestamentische geschriften a.h.w. drooggevallen. Aanvankelijk waren zij echter nog omringd door de golfslag van de mondelinge overleveringen.⁶

Toch zouden we de werkelijkheid geweld aandoen als we hieruit zouden concluderen dat de Schrift vanaf die tijd een eigenstandige grootheid werd, losgeweekt uit het grotere geheel van de apostolische overlevering. Geschreven en ongeschreven overlevering blijven nauw verstrengeld. Om dit inzichtelijk te maken is het zinvol om ten slotte nog wat uitvoeriger stil te staan bij Tertullianus.

-
- 4 1 Clemens 7.2. Tekst en Eng. vert.: Michael W. Holmes, *The Apostolic Fathers: Greek Texts and English Translations*, 3rd ed. (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2007), 52–53; Ned. vert.: A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 1* (Kampen: Kok, 1981), 163.
 - 5 Eusebius, *Historia ecclesiastica* (*Kerkgeschiedenis*) 3.39.4. Tekst en Eng. vert.: Gustave Bardy, *Eusèbe de Césarée: Histoire ecclésiastique, Livres I–IV. Sources Chrétiennes 31* (Paris : Éditions du Cerf, 1952), 154 ; Ned. vert.: Chr. Fahner, *Eusebius' Kerkgeschiedenis* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000), 158.
 - 6 Jacob van Bruggen. *Wie maakte de Bijbel? Over afsluiting en gezag van het Oude en Nieuwe Testament* (Kampen: Kok, 1986), 41.